

Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ Νικόλαος Καβάσιλας. Ἡ σύνθεση μυστηριακῆς καὶ ἀσκητικῆς ζωῆς στὴν ὀρθόδοξη παράδοση**

ΣΤΑΥΡΟΥ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ*

Ὁ ἐκ Θεσσαλονίκης ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας (1320-1391/98) ὑπῆρξε γόνος τῆς ἐξ Ἰωαννίνων τῆς Ἡπείρου ἀριστοκρατικῆς οἰκογένειας τῶν Καβασίλων, ἐπώνυμα καὶ τοπωνύμια τῆς ὁποίας συναντοῦμε μέχρι τὶς μέρες μας¹. Κατὰ εἴκοσι πέντε ἔτη νεώτερος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, οἱ δρόμοι τῶν δύο θεολόγων διασταυρώθηκαν κατὰ ἓνα θαυμαστό τρόπο τόσο στὴν Κωνσταντινούπολη ὅσο καὶ στὴ Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ καὶ στὴ Βέροια. Ἐξάλλου, ὁ θεῖος τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, Νεῖλος Καβάσιλας, διαδέχθηκε τὸν ἡσυχαστὴ θεολόγο στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης. Μὲ λαμπρὲς σπουδὲς στὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ ιδιαίτερη κλίση στὰ κλασικὰ κείμενα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς παράδοσης, στὴ νομικὴ καὶ στὴν ἀστρονομία², ὁ Νικόλαος Καβάσιλας εἶχε πάντοτε ἐπαφὴ μὲ τοὺς κύκλους τῶν βυζαντινῶν λογίων καὶ ἀνθρωπιστῶν. Χαρακτηριστικὴ ἦταν ἡ φιλία του μὲ τὸν Δημήτριο Κυδώνη. Παράλληλα, ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ ἡσυχαστῆ καὶ μετέπειτα πατριάρχη Ἰσιδώρου Βουχειρᾶ, φίλος μὲ τοὺς ἀδελφοὺς Ἰγνάτιο καὶ Κάλλιστο Ξανθόπουλο καὶ εἶχε ὡς πνευματικὸ πατέρα τὸν Δωρόθεο Βλατῆ, κτήτορα τῆς μονῆς Βλατάδων στὴ Θεσσα-

---

* Ὁ Σταῦρος Γιαγκάζογλου εἶναι Σύμβουλος τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ διδάσκων στὸ Ἑλληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιο.

** Εἰσήγηση στὸ Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο τῆς Ἱ. Μ. Βεροίας, Ναούσης καὶ Καμπανίας μὲ θέμα «Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς: 650 ἔτη ἀπὸ τὴν κοίμησή του (1359-2009) - Ἁγιοκατάταξη τῶν μελῶν τῆς ἁγίας οἰκογένειας τῶν Παλαμάδων», Βέροια 18-19 Δεκεμβρίου 2009.

1. Πρόκειται γιὰ τὰ Καβάσιλα Ἡμαθίας, τὴν Καβάσιλα τοῦ Δήμου Γαστούνης Ἡλείας, τὰ Καβάσιλα τῆς ἐπαρχίας Κόνιτσας Ἰωαννίνων καὶ τὰ Καβάσιλα Πανάκτου Θηβῶν. Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Καβασίλων βλ. ΑἰΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῆς οἰκογένειας τῶν Καβασίλων», *Μακεδονικά* 17/1977, σσ. 367-396.

2. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Χ., «Μὴ θεολογικὲς σπουδὲς καὶ ἔργα Νικολάου Καβάσιλα ἐπὶ γεωμετρίας, φυσικῆς καὶ ἀστρονομίας», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 68/1985, σσ. 208-236.

λονίκη. Στην πολιτική του σταδιοδρομία ο Νικόλαος Καβάσιλας υπήρξε ειρηνοποιός και συνετός διπλωμάτης, συμβάλλοντας με τὸν ἥπιον τρόπο του στὴν ἀποσόβηση τῶν ἐμφύλιων καὶ προσωπικῶν ἐριδίων, οἱ ὁποῖες συντάραξαν κυριολεκτικὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα τοῦ Βυζαντίου. Ἡ πρώτη πράξη τῆς δημόσιας σταδιοδρομίας τοῦ Νικολάου Καβάσιλα υπήρξε ἡ συνοδεία τοῦ νεοεκλεγέντος Γρηγορίου Παλαμᾶ τὸ 1347 στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης. Ὑστερα ἀπὸ τὴν παρεμπόδιση τῆς εἰσόδου τοῦ νέου ἀρχιεπισκόπου στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τοὺς Ζηλωτῆς, ὁ Νικόλαος Καβάσιλας συνόδευσε τὸν Παλαμᾶ στὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου παρέμεινε μαζί του ἐπὶ ἓνα ἔτος. Ὅταν ὁ φίλος του αὐτοκράτορας Ἰωάννης Καντακουζηνὸς γίνεται μοναχὸς τὸ 1354, ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ἰδιωτεύει κατὰ μόνας καὶ συγγράφει τὰ μεγάλα ἔργα του, ὅπως εἶναι οἱ *Θεομητορικῆς Ὁμιλίαι*, οἱ *Λόγοι περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς καὶ ἡ Ἑρμηνεία εἰς τὴν Θεῖαν Λειτουργίαν*. Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἔγινε τελικὰ κληρικός, μᾶς καὶ τριακονταετῆς ἀκόμη συμμετεῖχε τὸ 1353 στὸ τριπρόσωπο ἐκλογῆς νέου πατριάρχη. Πάντως, τὰ δύο κορυφαία ἔργα του γιὰ τὴ *Θεῖα Λειτουργία* καὶ τὴν *ἐν Χριστῷ ζωὴ* προϋποθέτουν ἱερατικὴ ιδιότητα καὶ ἐμπειρία, δίχως βέβαια νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ περίπτωση ὁ Νικόλαος Καβάσιλας νὰ παρέμεινε λαϊκὸς καὶ μόνο μετὰ τὴν εἴσοδο τῆς μητέρας του στὸ μοναχικὸ βίον ἢ πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου του νὰ ἔγινε μοναχός³. Μολοντὶ ἀνήκε στὸς κύκλους τῶν ἀνθρωπιστῶν⁴, θὰ ὑπερβεῖ τὸν αὐτονομημένο καὶ ἀνθρωποκεντρικὸ ἀνθρωπισμὸ τοῦ ΙΔ΄ αἰ. μετὰ μία μεγαλειώδη θεολογικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ σύνθεση, ὅπου ὁ ἀνθρώπος προσεγγίζεται κατ' ἐξοχὴν ὡς εἰκόνα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ζωὴ του ὡς ἡ ἐν Χριστῷ ζωὴ. Ἡ χριστιανικὴ αὐτὴ ἀνθρωπολογία ὡς τὸ ἀληθινὸ ὑπαρξιακὸ περιεχόμενον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κτίσεως πραγματώνεται ἐν Χριστῷ.

3. Βλ. σχετικὰ ΧΡΗΣΤΟΥ Π., «Εἰσαγωγή» στὸν τόμο, *Νικόλαος Καβάσιλας, Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν* 22, ἔκδ. ΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 7-11.

4. Γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ γενικότερα πολιτισμικὴ κίνηση στὸ ὕστερο Βυζάντιο, βλ. ΤΑΤΑΚΗ Β., *Ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία*, μτφρ. Ε. Καλπουρτζῆ, Ἀθήνα 1977. SCHIRO G., *Ὁ Βαβυλῶν καὶ ἡ φιλοσοφία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1959. RUNCIMAN S., *Ἡ τελευταία Βυζαντινὴ Ἀναγέννηση*, μτφρ. Λ. Καμπεριδῆς, Ἀθήνα 1970. ΤΑΦΡΑΛΙ Ο., *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris 1913 (Θεσσαλονίκη³1993), σσ. 149-169. PODSKALSKY G., *Theologie und Philosophie in Byzanz*, München 1977. ΜΕΠΕΝΤΟΡΦ Ι., *Ἡ βυζαντινὴ κληρονομία στὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν*, μτφρ. Δ. Μόσχου, Ἀθήνα 1980, σσ. 168-174. ΜΟΣΧΟΥ Δ., «Ἀνεπίκαιρες σκέψεις γιὰ τὶς σχέσεις θεολογίας καὶ ὕστεροβυζαντινῆς κοσμικῆς διάνοησης», *Σύναξη* 43/1992, σσ. 83-90.

Ὁ Θεάνθρωπος Χριστὸς εἶναι τὸ ἀρχέτυπο τοῦ τέλειου ἀνθρώπου, τὸ «κατάλυμα» κάθε ἀνθρώπινου ἔρωτα⁵.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ περιφρημὴ ἡσυχαστικὴ διαμάχη δὲν ἄφησε κανένα εὐδιάκριτο ἴχνος τῆς στὰ ἔργα τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, ὀδηγεῖ ὀρισμένους ἐρευνητὲς ἀκόμη καὶ σήμερα εἴτε νὰ τὸν θεωροῦν ὡς ἕναν Βυζαντινὸ ἀνθρωπιστὴ οὐδέτερο πρὸς τὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση εἴτε ἀκόμη καὶ ὡς πολέμιος καὶ ἀρνητὴ τῆς⁶. Ὅρισμένοι μάλιστα ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ Καβάσιλας ἦταν ἀντιησυχαστὴς καὶ ἀντιπαλαμικὸς θεολόγος, ὁ ὁποῖος εἶχε περισσότερες ἐκλεκτικὲς συγγένειες μὲ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη παρὰ μὲ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ⁷. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ἐρευνητὲς, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὅτι ὁ Καβάσιλας, ἐνῶ ἀνῆκε στὸν εὐρύτερο ἡσυχαστικὸ κύκλο δὲν ἦταν «παλαμιστὴς». Ἡ περιφρημὴ διάκριση οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν στὸν Θεὸ εἶναι σύνηθες μεταξὺ πολλῶν ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, ἄλλοτε ἀλλὰ καὶ σήμερα ἀκόμη, νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς κατάλυση τῆς θείας ἀπλότητας, ἐνῶ οἱ ἄκτιστες ἐνεργεῖες νὰ θεωροῦνται ὡς ἐνδιάμεσα ὄντα μεταξὺ Θεοῦ καὶ κόσμου⁸. Συνεπῶς, σὲ μία τέτοια συλλογιστικὴ ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ὁ «ἡσυχασμὸς» ὡς μία ἀσκητικὴ καὶ πνευματικὴ παράδοση μὲ βαθιὲς ρίζες στὸ

5. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγος ΣΤ'*, 58-60.

6. MÜLLER-ASSHOFF H., «Beobachtungen an den Hauptschriften des Gregorios Palamas und Nikolaos Kabasilas», *Byzantinische Zeitschrift* 79/1977, σσ. 22-41. CONSTANTINIDES HERO A., *Letters of Gregory Akindynos. Greek Text and English Translation*, Washington D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1983. POLEMIS D.I., «Notes on a short Treatise of Nicolas Cabasilas», *Revue des Études Byzantines* 51/1993, σσ. 155-160. BECK H.G., *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München²1977. «Humanismus und Palamismus», *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines* (Ochride 1961), τόμ. 1, Belgrade 1963, σσ. 63-82, 323-327. *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, μτφρ. Δ. Κούστοβιτς, Ἀθήνα 1990. KLIMENKO M., «On the Divine Liturgy. Nicholas Cabasilas and his Commentary», *Diakonia* 29/1996, σσ. 215-237.

7. DEMETRAKOPOULOS A. I., «Nicholas Cabasilas' Quaestio de Rationis Valore: An anti-Palamite Defense of Secular Wisdom», *Βυζαντινά* 19/1998, σσ. 77-83. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Α.Ι., *Νικολάου Καβάσιλα Κατὰ Πύρρωνος. Πλατωνικὸς φιλοσοφικισμὸς καὶ ἀριστοτελικὸς ἀντισκεπτικισμὸς στὴ βυζαντινὴ διανόηση τοῦ 14ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1999, σσ. 25-29. KIANKA FR., *Demetrius Cydones. Intellectual and Diplomatic Relations between Byzantium and the West*, Fordham Univ. 1981. «D. Cydones and Thomas Aquinas», *Byzantium* 52/1982, σσ. 264-286. «A Late Byzantine Defence of the Latin Church Fathers», *Orientalia Christiana Periodica* 49/1983, σσ. 419-425.

8. Βλ. ἐνδεικτικὰ IVANKA VON E., *Plato Christianous*, Einsiedeln 1964. «Hellenisches in Hesychasmus. Das antinomische der Energienlehre», *Epektasis*, Mélanges patristiques offerts au cardinal J. Daniélou, Paris 1972, σσ. 490-500.

μοναστικό βίωμα της Ἀνατολῆς καὶ ἄλλο ὃ «παλαμισμός» ὡς δῆθεν ἰδιαίτερο θεολογικὸ καὶ ἰδεολογικὸ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο μὲ τὴν διάκριση οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν καταργεῖ τὴν θεία ἀπλότητα καὶ εἰσάγει ἀυθυπόστατες καὶ ἀυθύπαρκτες ὀντότητες μεταξὺ Θεοῦ καὶ κόσμου. Ἐδῶ ἀσφαλῶς ὑπόκειται μία περὶ «παλαμισμοῦ» ἀντίληψη ὡς ἰδιαίτερη θεολογικὴ ἰδιορρυθμία τῆς Ἀνατολῆς, τὴν ὁποία κατήγγειλε ὡς αἴρεση ἢ πολεμικὴ στάση παλαιότερων Ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων ἐναντι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ⁹. Πράγματι, ὁ Νικόλαος Καβάσιλας δὲν ἔλαβε οὐσιαστικὰ μέρος στὴν ἡσυχαστικὴ διαμάχη. Παρὰ τὶς ἐκκλήσεις καὶ τῶν δύο πλευρῶν, ὅπως τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου¹⁰ καὶ τοῦ Δαβίδ Δισυπάτου¹¹, ἀρχικὰ ὁ εἰκοσάχρονος Καβάσιλας ἐμφανίζεται νὰ μὴ ἔχει ἐνταχθεῖ σὲ μία ἀπὸ τὶς δύο ἀντιμαχόμενες παρατάξεις. Ἀργότερα, ὅμως, ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς¹² ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἓνας ἐπιστήθιος φίλος τοῦ ὀνόματι Καβάσιλας, κάτοχος τῆς θύραθεν φιλοσοφίας, μετὰ ἀπὸ ἀμφιταλαντεύσεις προσχώρησε τελικὰ στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ κλασικὰ θέματα τῆς ἡσυχαστικῆς θεολογίας καὶ ὀρολογίας, ὅπως ἡ φύση τοῦ θαβρωρίου φωτός, ὁ φωτισμὸς τῶν ἁγίων, ἡ περίφημη διάκριση οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν, ὁ ἄκτιστος χαρακτήρας τῶν θείων ἐνεργειῶν κ.ἄ. δὲν συναντῶνται στὰ συγγράμματα τοῦ Νικολάου Καβάσιλα. Ὡστόσο, ἔγραψε ἓνα μικρὸ ἀντιρρητικὸ δοκίμιο κατὰ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ¹³ καὶ ἐπισκέφθηκε

9. Γιὰ τὶς ἀντιπαλαμικὲς κατηγορίες καὶ τὴν ρωμαιοκαθολικὴ κριτικὴ τῆς ἡσυχαστικῆς παράδοσης βλ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤ., *Προλεγόμενα στὴ Θεολογία τῶν ἀγίστων ἐνεργειῶν. Σπουδὴ στὸν ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶ*, Κατερίνη 1992· *Κοινωνία θεώσεως. Ἡ σύνθεση Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας στὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, Ἀθήνα 2001, σσ. 15-40. Πρβλ. CONGOURDEAU M.-H., «Nicolas Cabasilas et le Palamisme», στὸ συλλ. τόμο *Gregorio Palamas E Oltre. Studi e documenti sulle controversie teologiche del XIV secolo bizantino*, ἐπιμ. A. Rigo, Firenze 2004, σσ. 191-210.

10. Βλ. SEVCENCO I., «Nicolaus Cabasilas Correspondence and the Treatment of Late Byzantine Literary Texts», *Byzantinische Zeitschrift* 47/1954, σ. 53, ὑποσ. 4.

11. Βλ. ΤΣΑΜΗ Δ., *Δαβίδ Δισυπάτου Λόγος κατὰ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου πρὸς Νικόλαον Καβάσιλαν*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 29.

12. Βλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* 21, 5, 7, PG 148, 1300B. Κατὰ τὸν Guiland ὁ συζητητὴς τοῦ Γρηγορᾶ ἦταν κάποιος Δημήτριος Καβάσιλας. Βλ. GUILLAND R., *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, Paris 1927, σσ. 316-317. Ἡ δημόσια θέση, τὸ ἀναγνωρισμένο κῦρος, οἱ προηγούμενες ἐκκλήσεις πρὸς αὐτόν, ἡ ἐγνωσμένη θύραθεν ἀλλὰ καὶ θεολογικὴ παιδεία τοῦ Νικολάου Καβάσιλα μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Νικόλαο Καβάσιλα.

13. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο «Κατὰ τῶν τοῦ Γρηγορᾶ ληρημάτων λόγος», τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε ὁ A. GARZUA. Βλ. *Byzantion* 24/1954, σσ. 521-532.

τὸν τελευταῖο μὲ σκοπὸ νὰ τὸν μεταπέσει. Τὸ 1364 συγχάιρει τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη τὸν Ε΄ γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου ὡς πατριάρχη, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε βιογράφος καὶ τοῦ Παλαμᾶ ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἰσιδώρου Βουχειρᾶ¹⁴. Μετὰ τὸν θάνατο καὶ τὴν ἁγιοκατάταξη τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ τὸ 1368, ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ἀφιέρωσε ἐπίγραμμα «Εἰς κανόνα τοῦ Θεσσαλονίκης ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ»¹⁵. Στὴν ἐμφύλια διαμάχη ἦταν μὲ τὸ μέρος τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ διατηροῦσε προσωπικὲς καὶ φιλικὲς σχέσεις ὄχι μόνον μὲ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλους ἡσυχαστὲς θεολόγους. Ἐξἄλλου, ἐξέφρασε τὴν ἴδια μὲ τὸν Παλαμᾶ ὀρθοδοξία, ἀλλὰ μὲ ἄλλη μορφή καὶ ἔκφραση, υἱοθετώντας τὴν παύλεια ὑπαρξιακὴ ὀρολογία κατὰ τὸ «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζεῖ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Ἡ ὑφολογικὴ καὶ θεολογικὴ ὁμοιότητα τῶν συγγραφῶν τῶν δύο αὐτῶν θεολόγων εἶναι χαρακτηριστικὴ, ὄχι ὅταν συγκρίνουμε τὰ ἔργα τοῦ Καβάσιλα μὲ τὰ ἀντιρρητικὰ συγγράμματα, ἀλλὰ, κυρίως, μὲ τὶς ποιμαντικὲς Ἰουλίτες τοῦ Παλαμᾶ ὡς ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης.

Παρόλα αὐτά, ὡς ὑποτιθεμένη μετατόπιση ἢ ἀκόμη καὶ ὡς θεμελιώδης ἀντιπαλαμικὴ θέση συχνὰ προβάλλεται ἡ ἄποψη ποὺ ἐξέφρασε ὁ νεαρὸς ἀκόμη Νικόλαος Καβάσιλας, ὅταν ἀπευθυνόμενος σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ὀστιάριο (διοικητὴ) Θεσσαλονίκης Συναδηνὸ¹⁶ χαρακτήριζε «ἀτελεῖς» τοὺς ἁγίους ποὺ δὲν ἔγιναν κάτοχοι τῆς κοσμικῆς σοφίας, ἀφοῦ μποροῦσαν νὰ τὴν ἀποκτήσουν διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ μάθησης. Σὲ ἄλλο ἐπίσης νεανικὸ φιλοσοφικὸ του δοκίμιο μὲ τίτλο «Λόγοι τῶν βουλομένων ἀποδεικνύειν ὅτι ἡ περὶ τὸν λόγον σοφία μάταιον καὶ λύσεις τῶν τοιούτων ἐπιχειρημάτων»¹⁷ ὁ Καβάσιλας φέρεται ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς νὰ ὑποστηρίζει ἓνα εἶδος χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ὁ ὁποῖος βασίζεται στὴν ἀριστοτελικὴ ἀνάλυση καὶ εἶναι πιὸ κοντὰ πεισσότερο στὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη παρὰ στὸν Νικηφόρο Ἡσυχαστή. Οἱ ἴδιοι

14. Βλ. CONGOURDEAU M.-H., «Nicolas Cabasilas et le Palamisme», ὅπ.π., σ. 206. Ὡστόσο, δὲν κατανοοῦμε τὴν ἐπιμονὴ τῆς M.-H. Congourdeau νὰ ἐπαναλαμβάνει συνεχῶς ὅτι ὁ Καβάσιλας ὑπῆρξε μὲν στενὸς φίλος τοῦ Παλαμᾶ σὲ ἐπίπεδο προσωπικὸ καὶ ὄχι ἰδεολογικὸ καὶ μολοντί τὸν ὑπεράσπισε, δὲν ἦταν, ὅμως, «παλαμίτης», δηλαδή, ὁπαδὸς τοῦ Παλαμᾶ, χρεώνοντας τοὺς ὑποτιθέμενους μοναστικούς κύκλους τῶν «παλαμιτῶν» συλλήβδην ἓνα εἶδος ἐχθρότητας πρὸς τοὺς λογίους καὶ διανοουμένους.

15. Βλ. CONGOURDEAU M.-H., «Nicolas Cabasilas et le Palamisme», ὅπ.π., σ. 204.

16. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, «Ὀστιάριῳ Θεσσαλονίκης τῷ Συναδηνῶ», *Byzantinische Zeitschrift* 46/1953, σ. 36.

17. Βλ. ΑΙΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 5, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 111-113.

έρευνητές διαβλέπουν στο σημείο αυτό μία ξεκάθαρη αντιπалаμική και αντιορητική θέση κυρίως ως προς τις «Τριάδες ὑπὲρ τῶν ἱερωῶς ἡσυχάζοντων»¹⁸. Ὅπωςδήποτε, στὴν περίπτωση τῆς σχέσης τοῦ Νικολάου Καβάσιλα καὶ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ οὔτε ρήξη ἀνθρωπιστῶν καὶ συντηρητικῶν στὸ Βυζάντιο μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ οὔτε, πολὺ περισσότερο, οὐσιαστικὴ διαφοροποίηση στὸ ζήτημα τῆς θέσεως τῆς κοσμικῆς σοφίας¹⁹. Ὑποστηρίζεται συχνὰ ἀπὸ δυτικούς λογίους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἡμέτερους φιλολογικούς κύκλους, ὅτι τὸ Βυζάντιο ἀπέρριψε τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ὅτι κατὰ στάδια ἔχουμε ἀναγεννήσεις τῆς ἑλληνικότητας, ὅταν κάποιοι βυζαντινοὶ λόγιοι σχολιάζουν πλατωνικὰ ἢ ἀριστοτελικὰ χειρόγραφα. Αὐτός, ἄλλωστε, εἶναι καὶ ὁ ὑποτιθέμενος ἀριστοτελισμὸς ἢ πλατωνισμὸς στὸ Βυζάντιο. Ὅμως, μία τέτοια ἀνθήση καὶ κινητικότητα δὲν ἀποτελεῖ καμιά ἀναγέννηση, ὡς νὰ ὑπῆρχε, δηλαδή, παντελὴς ἀπουσία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἑλληνικότητας καὶ νὰ ἔρχεται μία ἀπότομη κίνηση ὡς ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ θεολογία, γιὰ νὰ δώσει ἐπιτέλους τοὺς ἀγλαοὺς καρπούς μίας δημιουργικῆς γνώσης. Καὶ ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ Καβάσιλας μετείχαν στὴν ἴδια παιδεία καὶ ὅπως, ἄλλωστε, ὅλοι οἱ Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, προσελάμβαναν καὶ χρησιμοποιοῦσαν κριτικὰ στὴ θεολογία τὴν ἀρχαιοελληνικὴ φιλοσοφία. Τὸ ἐγκώμιο τοῦ ἀνθρωπιστῆ Θεοδώρου Μετοχίτη πρὸς τὸν νεαρὸ Παλαμᾶ κατὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς διατριβῆς του στὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη, ἀλλὰ καὶ ὅλο τὸ φιλοσοφικὸ ὑπόβαθρο τῆς θεολογικῆς του διδασκαλίας καθόλου δὲν φανερῶνουν ἕναν ἐχθρὸ τῆς κοσμικῆς σοφίας. Μὲ βάση τὴ διπλὴ γνωσιολογικὴ μεθοδολογία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων, τὸ ἀντι-

18. Βλ. GOUILLARD J., «L'autoportrait d'un sage XIVe s.», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest 1971, II Bucarest 1975, σσ. 103-108 καὶ στὸ ἔργο τοῦ ἰδίου, *La vie religieuse à Byzance*, London, 1981. Βλ. CONGOURDEAU M.-H., «Nicolas Cabasilas et le Palamisme», ὅ.π., σσ. 195-198. DEMETRAKOPOULOS A. I., «Nicholas Cabasilas' Quaestio de Rationis Valore: An anti-Palamite Defense of Secular Wisdom», ὅ. π., POLEMIS D.I., «Notes on a short Treatise of Nicolas Cabasilas», ὅ.π.

19. Γενικότερα, ἡ ἡσυχαστικὴ διαμάχη ὄχι μόνο δὲν ἐντοπίζεται μονοσήμαντα σὲ μία ρήξη μεταξὺ ἀνθρωπιστῶν καὶ συντηρητικῶν στὸ ὕστερο Βυζάντιο ἀλλὰ καὶ ἡ ποικιλομορφία τῆς δὲν ἐπιτρέπει ὁποιαδήποτε μονομέρεια καὶ ἀπολυτοποίηση στὴν ἐρμηνευτικὴ ἀξιολόγηση τῶν αἰτίων πού τὴν προκάλεσαν καὶ τῶν παραγόντων πού τὴν διαμόρφωσαν. Γιὰ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς καὶ τὸ πλαίσιο τῆς ἔριδας, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς εἰσαγωγικὲς μελέτες τοῦ Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, στὴν κριτικὴ ἔκδοση τῆς σειρᾶς *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα*, βλ. ἐπίσης τὴν παρουσίαση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας ἀπὸ τὸν STIRNON D., «Bulletin sur le Palamisme», *Revue des Études Byzantines* 30/1972, σσ. 231-341.

κείμενο της φιλοσοφίας διακρίνεται από το έπιστητό της θεολογίας. Όστόσο, ή φιλοσοφία δέν άπορρίπτεται αλλά προσλαμβάνεται κριτικά και ύποβοηθητικά στη θεολογία. Το παράδειγμα του *όφρεως*, κατά τον Γρηγόριο Παλαμά²⁰, δηλώνει την διακριτική πρόσληψη του μεθοδολογικού έξοπλισμού της άρχαιοελληνικής σκέψης και την άπόρριψη της θεολογικής της όντολογίας. Η έλληνική πατερική θεολογία προσέλαβε άκόμη και έτερόκλητα στοιχεία, ουσιώδη στη φιλοσοφία, άφου προηγουμένως, όμως, τά μετέπλασε και έναρμόνισε στο πλαίσιο και στις προϋποθέσεις της δικής της όντολογίας. Άν ό Βαρλαάμ ό Καλαβρός, δέσμιος της σχολαστικής σκέψης, άναζητά δια της διαλεκτικής μεθόδου των άφηρημένων έννοιών τά αιώνια και άκτιστα μέσα στα φθαρτά και κτιστά, ό Γρηγόριος Παλαμάς θεωρεί ως άφετηρία της θεολογικής γνωσιολογίας την έμπειρία και μετοχή στην έν Χριστῶ άποκάλυψη και ζωή. Έτσι, ή λόγια και έπιστημονική θεολογία δέν είναι παρὰ ή διατύπωση με όνόματα και έννοιες της *χαρισματικής θεολογίας*, δηλαδή, της ζώσας έμπειρίας του Θεου μέσω των δωρεών του Άγίου Πνεύματος στην κοινότητα της Έκκλησίας.

Η ίδια στάση έντοπίζεται και στον Νικόλαο Καβάσιλα. Πουθενά στα έργα του δέν ύφίσταται ένα είδος προτεραιότητας ή άυτονόμησης της κοσμικής σοφίας, όπως αυτή παρατηρείται στα έργα των βυζαντινών κοσμικών λογίων ή του Βαρλαάμ του Καλαβρού. Άντίθετα μάλιστα, ό Νικόλαος Καβάσιλας είναι ένας βαθύτατα μυστικός θεολόγος. Σαφέστατα, τά καθαρως άνθρωπιστικά ένδιαφέροντα των βυζαντινών λογίων κύκλων του ΙΔ΄ αϊ. έθεταν σε δεύτερη μοίρα τη βαθύτερη καλλιέργεια των θεολογικών γραμμάτων. Η συγγραφή θεολογικών έργων δέν παρουσίαζε σχεδόν καμιά πρωτοτυπία και δημιουργικότητα, αλλά έξαντλοϋνταν μάλλον στην άγωνα άντιρροητική έπιχειρηματολογία, για τη συγκρότηση της όποίας έλάμβαναν στοιχεία από τά εύρείας κυκλοφορίας άνθολόγια πατερικών ρήσεων. Μπορεί ό Καβάσιλας νά ύπηρεξε παιδιόθεν φίλος του Δημητρίου Κυδώνη, νά άνήκε στους κύκλους των άνθρωπιστών λογίων και νά παρακολουθούσε τις μεταφράσεις των θωμιστικών έργων, ώστόσο, οί δρόμοι των δύο άνδρων χώρισαν, όταν ό Δημήτριος Κυδώνης προσχώρησε στον Ρωμαιοκαθολικισμό, ένῶ ό Νικόλαος Καβάσιλας ούδέποτε τάχθηκε ύπερ

20. *Τριάδες* 1,1,21, *Γρηγορίου του Παλαμά Συγγράμματα*, έκδ. Π. Χρήστου, τόμ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1962, ²1988, σσ. 384-385. Πρβλ. 2,1,16, σ. 479. Για τη χρήση της φιλοσοφίας και ειδικότερα της άποδεικτικής μεθόδου στη θεολογία του άγίου Γρηγορίου Παλαμά, βλ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤ., «Η άποδεικτική μέθοδος στη θεολογία του άγίου Γρηγορίου Παλαμά» στο συλλ. τόμο *Φιλοσοφία και Όρθοδοξία*, έκδ. Κ. Βουδούρη, Άθήνα 1994, σ. 45-66.

μίας ένωσης με δογματικές ή εκκλησιολογικές υποχωρήσεις. Διαχώρισε τη στάση του από τον Κυδώνη, προτείνοντας στον αυτοκράτορα Ίωάννη Καντακουζηνό όχι ένωση αλλά θεολογικό διάλογο και μάλιστα με σύγκλιση οικουμενικής συνόδου και με την συμμετοχή όλων των επισκόπων Ανατολής και Δύσεως²¹. Αν όρισμένοι διαβλέπουν επιδράσεις του Θωμά Ακινάτη στον Καβάσιλα, το ίδιο θα μπορούσε άβασάνιστα να ισχυρισθεί κανείς και για τον Γρηγόριο Παλαμά, έφόσον γνώριζε πιθανώς τις έλληνικές μεταφράσεις έργων του Αύγουστίνου και του Θωμά Ακινάτη. Στην πραγματικότητα και οι δύο όρθόδοξοι θεολόγοι του 14ου αϊ. διαλέγονται με την λατινική θεολογία, γνωρίζουν τις σχολαστικές θέσεις της και δημιουργικά τις υπερβαίνουν²².

Έτσι, ό Καβάσιλας δέχθηκε την ουσία και τό θεολογικό νόημα του ήσυχασμού, ότι, δηλαδή, όντολογικό θεμέλιο τής θεωρίας και τής θέας είναι ό Χριστός και ότι ό κοινός δρόμος για τήν έμπειρία αυτή είναι τὰ Μυστήρια τής Έκκλησίας. Αποδέχθηκε σχετικώς τή μορφή του ήσυχασμού, άφου δέχεται τὰ διάφορα στάδια τής έν Χριστώ πνευματικής ζωής, δέν τὰ μελετᾶ καθ' έαυτὰ αλλά μελετᾶ τή βίωση τής ζωής αυτής. Με αυτόν τον δημιουργικό τρόπο πρωτοστάτησε στη διοχέτευση του ήσυχασμού μέσα στον κόσμο ως άναγέννηση τής λειτουργικής και μυστηριακής ζωής και έθεσε τις βάσεις για έναν όρθόδοξο χριστοκεντρικό άνθρωπισμό και μία κοινωνική πνευματικότητα. Παράλληλα, γνώριζε τις θεολογικές εξελίξεις στη Δύση και παρακολούθησε τή μετάφραση του έργου του Θωμά Ακινάτη *Contra Gentiles* από τον Δημήτριο Κυδώνη. Είναι γεγονός ότι έκανε «πολεμική δίχως πόλεμο», ένῶ ύπῆρξε σαφώς ένας άντισχολαστικός και άκραιφνώς όρθόδοξος θεολόγος. Στο έργο του, προβάλλοντας τό μυστήριο του Χριστού, τό όποιο διαμέσου των Μυστηρίων διαθλάται στο χώρο και στο χρόνο, αλλά και γίνεται ενεργό και συγκεκριμένο στη ζωή τής Έκκλησίας, δίνει ειρηνικά σαφείς άπαντήσεις σε σχολαστικές θέσεις και προϋποθέσεις τής θεολογίας. Τὰ Μυστήρια δέν κλείνονται στον άριθμό έπτὰ και αυτό συνάγεται από τους Λόγους περι τής έν Χριστώ ζωής, όπου κεντρικά και άλλη-

21. Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ Π., «Είσαγωγή» στον τόμο, Νικόλαος Καβάσιλας, *Φιλοκαλία των Νηπτικῶν και Άσκητικῶν* 22, ό.π., σ. 10.

22. Βλ. σχετικά ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤ., *Κοινωνία θεώσεως. Η σύνθεση Χριστολογίας και Πνευματολογίας στο έργο του άγίου Γρηγορίου του Παλαμά*, ό.π., σσ. 71-72, ύποσ. 123 και σσ. 189-197. Αντίθετη άποψη εκφράζει ή CONGOURDEAU M.-H., «Nicolas Cabasilas et le Palamisme», ό.π., σσ. 201-202, όπου παρουσιάζει τον Καβάσιλα άνοικτό προς τήν λατινική παράδοση του Αύγουστίνου, του Άνσέλμου και του Ακινάτη.

λένδετα Μυστήρια εἶναι τὸ Βάπτισμα, τὸ Χρῖσμα καὶ ἡ Θεία Εὐχαριστία. Ἐξάλλου, τὰ Μυστήρια κατὰ τὸν Νικόλαο Καβάσιλα δὲν εἶναι κάποιες ὁρατὲς τελετὲς ποὺ μεταδίδουν ἀντικειμενικὰ τὴ θεία χάρι, ἡ ὁποία βρῖσκεται ἀποθηκευμένη στὸ ἱερὸ καθίδρυμα τῆς Ἐκκλησίας σύμφωνα μὲ τὴν σχολαστικὴ περὶ Ἐκκλησίας ἀντίληψη. Μὲ τὰ ὅσα λέγει περὶ τῆς ἐπικλήσεως δίνει σαφῆ ἀπάντηση στὴ λατινικὴ θεολογικὴ ἀντίληψη, ἡ ὁποία στὴ θέση τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἔθεσε τὰ ἰδρυτικὰ λόγια καὶ ἐμμέσως, πλὴν σαφῶς, τοποθετεῖται ἔναντι τοῦ Filioque. Ὁλόκληρο τὸ θεολογικὸ ἔργο τοῦ Καβάσιλα κινεῖται στὸν ἄξονα *δημιουργία - ἐνανθρώπηση - θέωση*, ἀπαντώντας ἔτσι στὸ ἔργο τοῦ Ἀνσέλμου Κανταβρυγίας «Cur Deus homo», τὸ ὁποῖο εἶχε ἤδη μεταφρασθεῖ στὸ Βυζάντιο. Ἡ ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ δὲν ἔχει αἰτία τὸν διάβολο καὶ τὴν πώση. Τὸ πάθος καὶ ἡ θυσία τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ στὸ Σταυρὸ δὲν ἀποτελεῖ τὸν τρόπο τῆς ἱκανοποίησης τῆς ὀργισμένης δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ Πατέρα, ἀλλὰ ὑπῆρξε ἡ προαιώνια βουλή τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Ὁ παλαιὸς Ἀδὰμ ὑποστασιάζεται στὸν Λόγο, τὸν νέο Ἀδὰμ.

Βασικὰ σημεῖα τῆς θεολογίας τοῦ Νικολάου Καβάσιλα

Περίφημη εἶναι ἡ θεολογικὴ ἀνάλυση τοῦ Νικολάου Καβάσιλα περὶ συνεργίας τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἔργο τῆς σωτηρίας μέσα ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ *φύσεως* καὶ *βουλῆσεως*. Ἡ μετοχὴ τῶν πιστῶν στὴν μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας πραγματώνεται μὲ τὴν ἐλεύθερη βούληση τῶν ἀνθρώπων, «ὥστε λατρεύειν ὑποτατομένους ἐκόντας μὲν καὶ μετ' ἐθελουσίῳ γνώμης»²³. Ἄν ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ἀφορᾷ στὴν ἀνθρώπινη φύση, ἡ προσωπικὴ μετοχὴ στὴν Βασιλεία, ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐν Χριστῷ ζωὴ τῶν πιστῶν εἶναι «τροφή τῆς θελήσεως»²⁴ καὶ ἀφορᾷ στὴν ἀνθρώπινη συνεργασία καὶ συμμετοχὴ. Στὸν Νικόλαο Καβάσιλα, ὅπως καὶ στὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ, ἡ Οἰκονομία τοῦ Χριστοῦ καθίσταται ἐνεργὸς πραγματικότητα στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ θέωση καὶ τελείωση διὰ τῶν Μυστηρίων, ὁ μυστηριακὸς αὐτὸς ἐνεργητισμὸς, εἶναι ταυτόσημος μὲ τὴν ἡσυχαστικὴ ἐμπειρία καὶ βιωτὴ. Ἡ Εὐχαριστία ὀδηγεῖ στὴν θέωση, ἐνῶ ἡ ἀσκητικὴ προετοιμασία κάθε πιστοῦ δὲν αὐτονο-

23. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγος Δ'*, 18-19.

24. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγος Β'*, 34.

μείται αλλά προϋποθέτει την από τῶν Μυστηρίων λαμβανόμενη θεία χάρη.

Ἡ Θεία Εὐχαριστία ἀναπαριστᾷ «ἐδῶ καὶ τώρα», δηλαδή καθιστᾷ παροῦσα, πραγματικά καὶ ἐνεργητικά τὴν Οἰκονομία τοῦ Χριστοῦ. Ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς θείας Οἰκονομίας ὡς συνύφανση κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου «σημαίνεται» καὶ ἐκδιπλώνεται στὴν Εὐχαριστία. Ἡ βίωση καὶ συμμετοχὴ τῶν πολλῶν στὴν Οἰκονομία τοῦ Χριστοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ἀποκαλύπτεται ἕνας νέος τρόπος ὑπαρξης καὶ ζωῆς, μία ἄλλη, καινὴ σχέση Θεοῦ, ἀνθρώπου καὶ κόσμου, συνιστᾷ τὴν Ἐκκλησία ὡς σῶμα Χριστοῦ. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ἐντοπίζεται σὲ ἱστορικά περιγράμματα τοῦ παρελθόντος. Τοποθετεῖται καὶ ἐντάσσεται στὴν καθολικὴ καὶ ἄπειρη προοπτικὴ τῆς ἐσχατολογικῆς συνύπαρξης κτιστῆς καὶ ἀκτιστῆς πραγματικότητας. Ἄρα, ἡ ταυτότητα Εὐχαριστίας καὶ Ἐκκλησίας προκύπτει ἀπὸ τὴν ταυτότητα Εὐχαριστίας καὶ θείας Οἰκονομίας.

Κατὰ τὸν Νικόλαο Καβάσιλα, ἡ Ἐκκλησία πραγματώνεται κάθε φορὰ στὰ Μυστήριά της, τὰ ὁποῖα φανερώνουν καὶ ἐξεικονίζουν τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ τῆς καὶ ἐκφράζουν τὴν ἐσχατολογικὴ ἀλήθεια τῶν ὄντων. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι κοινότητα μυστηριακὴ καὶ ὄχι θρησκευτικὸ καθίδρυμα «ὀργανωμένης» χάρης καὶ ἠθικῆς πειθαρχίας. Στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση, τὰ Μυστήρια ἀποτελοῦν τὴ ζωτικὴ ἀφετηρία καὶ ἀπαρχὴ τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ Μυστήριο τῆς εὐχαριστιακῆς σύναξης εἶναι τὸ κεφαλαιῶδες Μυστήριο τῆς Ἐκκλησίας. «Ἐκάστη τῶν ἱεραρχικῶν τελετῶν ἀτελής μένει» δίχως τὴν εὐχαριστιακὴ τῆς ἔνταξης, ἐπισημαίνει ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης²⁵. «Διὰ ταῦτα καὶ τοῖς ἄλλοις μυστηρίοις τὸ τελείοις εἶναι παρέχεται μόνη τελετῶν ἡ Εὐχαριστία» συναποφαίνεται καὶ ὁ Νικόλαος Καβάσιλας²⁶. Πράγματι, στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία κανένα Μυστήριο δὲν ἐτελεῖτο ἐκτὸς τῆς Θείας Λειτουργίας. Ὅλα ἐκπῆγαζαν καὶ ἐντάσσονταν ὀργανικὰ στὴ Θεία Εὐχαριστία διὰ τῆς ὁποίας καὶ ἐξεικονίζονται τὰ ἔσχατα. Πρόκειται γιὰ μία καθολικὴ ἀντίληψη τῆς Εὐχαριστίας, ὡς τοῦ κατεξοχῆν Μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι ὡς ἐνὸς μυστηρίου μεταξὺ τῶν ἄλλων. Ἡ Εὐχαριστία, λοιπόν, ἀνακεφαλαιώνει καὶ συμπεριλαμβάνει ὅλα τὰ Μυστήρια, ὅπως ἀκριβῶς ἀνακεφαλαιώνει καὶ ἐξεικονίζει τὸ μυστήριο τῆς ἐν Χριστῷ ἀνακεφαλαιώσεως τῶν πάντων. Ἐξάλλου, ἡ σύνδεση τῶν Μυστηρίων μὲ τὴ Θεία Εὐχαριστία προσμαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ὑφιστάμενη ἀκόμη καὶ σήμερα, ἔστω καὶ ἀποσπασματικὴ, λειτουργικὴ δομὴ τους. Τὴν καθολικὴ αὐτὴ θεώρηση ἐκφράζει ὁ Νι-

25. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, 3,1.

26. Νικολάου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγος Δ'*, 6.

κόλαος Καβάσιλας, απαντώντας ἑμμεσα καὶ στὶς σχολαστικὲς ιδέες τῆς Δύσης καὶ στὰ καντὰ ἐρωτήματα τῆς ἐποχῆς του.

Ἐὰν ἡ θεία Οἰκονομία ὅπως καὶ ἡ Ἐκκλησία «σημαίνονται» στὴν Εὐχαριστία, τοῦτο συμβαίνει ἐξαιτίας τοῦ ἐσχατολογικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἡ Θεία Λειτουργία ἐξεικονίζει τὴν Ἐκκλησία ὅχι ὅπως εἶναι τώρα, ἀλλὰ ὅπως θὰ εἶναι στὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας. Κορυφωση καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ αἰτία τῆς εἶναι ἡ τελείωση τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, καθόσον ἡ ἀγιότητα καὶ ὁ ἀγιασμός εἶναι πρόγευση τῆς Βασιλείας²⁷. Σταθερὰ προσανατολισμένη στὴν προσδοκία τῆς Βασιλείας, ἡ Λειτουργία εἶναι ἡ συμμετοχὴ στὴν ἐσχατολογικὴ τράπεζα, κληρονομία τῆς Βασιλείας ποὺ ἔχει ἤδη δοθεῖ στοὺς πιστοὺς, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀκόμη πλήρως παροῦσα ἐντὸς τῆς ἱστορίας²⁸.

Πέρα ἀπὸ τοὺς παραπάνω βασικοὺς ἄξονες στοῦ ἔργο τοῦ Νικολάου Καβάσιλα συναντοῦμε ἀκόμη μία ἐκπληκτικὴ ἀνάλυση τῆς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς τῆς ἀποκαλυπτικῆς θεωρίας μέσα ἀπὸ τὴν θεολογικὴ νοηματοδότηση τῶν ἐννοιῶν τοῦ τύπου, τοῦ συμβόλου, τῆς εἰκόνας καὶ τῆς ἀλήθειας. Ἀκόμη, ἡ τριαδολογικὴ βάση καὶ ὁ χριστοκεντρισμός τῆς Θείας Λειτουργίας διαθλῶνται μέσα ἀπὸ τὴν ὥσμωσή τους μὲ τὸν πνευματολογικὸ παράγοντα. Ἡ ἀρχὴ τῆς συνεργίας στὸν εὐχαριστιακὸ ἀγιασμό, ἡ συνύφανση αὐτὴ μεταξὺ Εὐχαριστίας καὶ ἄσκησης ἀποκαλύπτει τὴν ὑπαρξιακὴ καὶ χαρισματικὴ διάσταση τῆς ἐκκλησιολογίας ὡς ὄντολογία τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς²⁹.

Θεολογικὴ σύμπτωση ἢ διαφοροποίηση

Ξένοι, κυρίως, ρωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι, λαμβάνοντας ἀφορμὴ καὶ ἀπὸ ὀρισμένες θέσεις Ρώσων θεολόγων (Losky, Evdokimov κ.ἄ.) περὶ δύο ιδιαίτε-

27. *Εἰς τὴν Θεϊαν Λειτουργίαν* Ν', 19-22.

28. *Εἰς τὴν Θεϊαν Λειτουργίαν* ΝΓ', 2-3. ΙΔ', 2-3, 8.

29. Γιά μία περαιτέρω ἀνάλυση τῶν ἐρμηνευτικῶν ἀρχῶν τοῦ Νικολάου Καβάσιλα βλ. ΠΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤ., «Εὐχαριστία, Θεία Οἰκονομία καὶ Ἐκκλησία. Θεολογικὸ σχόλιο στὶς ἐρμηνευτικὲς ἀρχὲς τοῦ Νικολάου Καβάσιλα στὴ Θεία λειτουργία», *Σύναξη* 107/2008, σσ. 73-87. YANGAZOGLU S., «Eucharistia, Divina Economia e Chisa: I Principi Ermeneutici nel "Commento della Divina Liturgia"», στοῦ συλ. τόμο *Nikola Cabasilas e la divina liturgia*, Atti dell' XIV Convegno ecumenico internazionale di spiritualita ortodossa (Bose 14-16 settembre 2006), Bose 2007, σσ. 83-110.

ρων οίκονομιῶν, τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος³⁰, ὑποστήριξαν ὅτι ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς στερεῖται χριστολογικῶν θεμελιῶν στὴ θεολογία του, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ ἡσυχαστικὴ θεολογία καὶ πράξι γενικότερα. Μπροστὰ στὴ σμίκρυνση αὐτῆ τῆς Χριστολογίας, δηλαδή, τῆς Οἰκονομίας τοῦ Χριστοῦ, ὁ Καβάσιλας προέβη σὲ μία κραυγαλέα ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἡσυχαστές, ἀναδεικνύοντας τὶς χριστολογικὲς καὶ ἐκκλησιολογικὲς βάσεις τῆς μυστικῆς θεολογικῆς ἐμπειρίας. Γι' αὐτὸ καὶ πουθενὰ δὲν κάνει λόγο γιὰ τὰ οὐσιώδη θέματα τοῦ ἡσυχασμοῦ. Οἱ ἴδιοι δυτικοὶ μελετητὲς θεωροῦν ὅτι ὁ Παλαμᾶς θεμελιώνει τὴ λήψη τῆς θείας χάριτος σὲ ἓνα «ἐξω-μυστηριακὸ κλίμα», δηλαδή στὰ διάφορα στάδια τῆς καθ' ἡσυχίαν ἀγωγῆς τῶν μοναζόντων (ἡσυχία-ἄσκησις, κάθαρση-ἔλλαμψη-φωτισμὸς ἢ θέωσις). Μπροστὰ στὸν ὑποτιθέμενο αὐτὸ πνευματοκρατικὸ ἐκλεκτισμὸ τῶν ἡσυχαστῶν ὁ Καβάσιλας θεωρεῖ τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ ἐκκεντρισμένη στὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, οἱ μοναχοὶ ὡς ἐκλεκτοί, δύνανται μὲ τὴν ἄσκησις τῶν ἐντολῶν, μὲ τὴν θεραπεία τῶν παθῶν καὶ μὲ τὴ νοερὰ προσευχὴ νὰ ἐπιτυγχάνουν τὴν ἄμεση θεωρία τοῦ ἀκτίστου φωτὸς τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸ συνιστᾶ μία θεραπευτικὴ καὶ μοναστικὴ ἐκδοχὴ τῆς Ἐκκλησιολογίας, ἓνα εἶδος πνευματομονισμοῦ μὲ ἄμεσες ἐπιπτώσεις στὴν Ἐκκλησιολογία. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὁ Καβάσιλας, προβάλλοντας ἓνα εἶδος χριστοκεντρικῆς πνευματικότητος τῶν ἐν τῷ κόσμῳ λαϊκῶν, προσέδωσε βαρῦτητα σὲ μία λειτουργικὴ καὶ μυστηριακὴ πνευματικότητα, προσεγγίζοντας εὐχαριστιακὰ τὴν Ἐκκλησιολογία³¹. Ἡ ἀντίθεση τοῦ Νικολάου Καβάσιλα πρὸς τὸν ἡσυχασμὸ εἶναι κραυγαλέα. Μάταια ὁ Βασίλειος Τατάκης, ἡ Mytra lot-Borodine, ὁ John Meyendorff, ὁ Boris Bobrinsky, ὁ Παναγιώτης Νέλλας καὶ ἄλλοι ὀρθόδοξοι θεολόγοι προσπάθησαν νὰ τὸν παρουσιάσουν ὡς «παλαμίτη»³².

30. Λεπτομερὴ ἀνάλυση γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν δύο οίκονομιῶν βλ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤ., *Κοινωνία θεώσεως. Ἡ σύνθεσις Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας στὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, σσ. 326-382.

31. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ τῆς σχέσεως μεταξὺ Παλαμᾶ καὶ Καβάσιλα, βλ. IVANKA VON E., *Sakramental-Mystik der Ostkirche. Das Buch vom Leben in Christus des Nicola Kabasilas*, München 1958. MIQUEL P., «L'expérience sacramentelle selon Nicolas Cabasilas», *Irénikon* 38/1965, σ. 176. MÜLLER-ASSHOFF H., «Beobachtungen an den Hauptschriften des Gregorius Palamas und Nikolaos Kabasilas», ὅπ.π. Beck H.-G., *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, ὅπ.π. «Humanismus und Palamismus», ὅπ.π. «Von der Fragwürdigkeit der Ikonen», *Bayerische Akademie der Wissenschaften*, Phil.-Hist. Kl. Sitzungsberichte 1975, τ. 1, σσ. 1-44. CONGOURDEAU M.-H., «Nicolas Cabasilas et le Palamisme», ὅπ.π., σσ. 201-207.

32. ΤΑΤΑΚΗ Β., *Ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία*, μτφρ. Ε. Καλπουρτζῆ, (Paris 1949), Ἀθήνα 1977.

Ἄλλα καὶ ὀρισμένοι σύγχρονοι ὀρθόδοξοι μελετητὲς τοῦ Καβάσιλα, διακρίνουν μία νέα γραμμὴ στὸ ἔργο του. Πρόκειται, καθὼς ἐπισημαίνουν, γιὰ ἕνα μυστηριακὸ ἡσυχασμὸ, ἕναν ἡσυχασμὸ γιὰ τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας στὸν κόσμον, ἰδιαιτέρως γιὰ τοὺς λαϊκοὺς. Τὸ ἐρώτημα ποῦ προκύπτει ἄμεσα εἶναι: ὁ ἡσυχασμὸς τῶν μοναχῶν δὲν εἶναι μυστηριακός; Ἡ ὁδὸς τῶν Μυστηρίων ὡς νέα ἡσυχαστικὴ ὁδὸς εἶναι βατὴ καὶ κατάλληλη μόνο γιὰ τοὺς μὴ μοναχοὺς, ὅπου ἀντὶ τῆς εὐχῆς καὶ τῆς νοερᾶς προσευχῆς καίριο ρόλο διαδραματίζει ἡ λογικὴ λατρεία; Ἀντὶ τῆς θέας τοῦ ἀκτίστου φωτὸς οἱ ἐν τῷ κόσμῳ λαϊκοὶ βλέπουν τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ διὰ τῶν Μυστηρίων καὶ κυρίως διὰ τῆς Εὐχαριστίας; Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ ἀντιθέσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν κανένα ἔρεισμα στὴν Παράδοση καὶ τὴν ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας. Ὡστόσο, παρόμοιες παρανοήσεις καὶ διαφοροποιήσεις ἐπιπολάζουν σὲ θεολογικοὺς ἀλλὰ καὶ σὲ μοναστικὸς κύκλους τῆς ἐποχῆς μας, μὲ συχνὰ ἀπρόβλεπτες ἐκκλησιολογικὲς συνέπειες³³.

Πράγματι, στὴ νεώτερη ὀρθόδοξη εὐσέβεια ὑφίσταται ἕνα μέγιστο ποιμαντικῆς φύσεως ζήτημα, τὸ ὁποῖο προϋποθέτει τεράστια προβλήματα θεολογικῆς ὑφῆς, ὅπως εἶναι ἡ σχέση Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας, τὸ πρόβλημα τῶν δύο διακεκριμένων οἰκονομιῶν τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ θέση καὶ οἱ ἐπιδράσεις μίας πλατωνίζουσας πνευματικότητας ὠριγενικοῦ ἢ

BORODINE-LOT M., *Un maître de la spiritualité byzantine au XIVe siècle Nicolas Cabasilas*, Paris 1958. MEYENDORFF J., *St. Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe*, Paris 1959, ἑλληνικὴ μτφρ. Ἐλ. Μάινα, Ἀθήνα 1983. *Byzantine Hesychasme: historical, theological and social Problems*, London 1974. BOBRINSKOY B., «Nicolas Cabasilas et la spiritualité hésychaste», *La pensée orthodoxe* 1(12), Paris 1966, σσ. 21-52. ΝΕΛΛΑ Π., *Προλεγόμενα εἰς τὴν μελέτην Νικολάου τοῦ Καβάσιλα*, Ἀθήνα 1968. Ἡ *περὶ δικαιοσύνης διδασκαλία Νικολάου τοῦ Καβάσιλα*, Πειραιεὺς 1975. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Θεσσαλονίκη 1970. ΨΕΥΤΟΓΚΑ Β., «Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ἦταν ἡσυχαστὴς ἢ ἀντιησυχαστὴς;», *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν ἁγίου Νικολάου Καβάσιλα*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 205-221. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., «Νικόλαος Καβάσιλας ὁ Μυσταγωγός», *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν ἁγίου Νικολάου Καβάσιλα*, σσ. 135-154. Πρβλ. CONGOURDEAU M.-H., «Nicolas Cabasilas et le Palamisme», ὁ.π.

33. Ἐπισημαίνουμε τὴν χαρακτηριστικὴ διαμάχη μεταξὺ Π. Τρεμπέλα καὶ Θ. Διονυσίατη γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας, ἀλλὰ καὶ τὶς ὕστερες θέσεις τοῦ π. Ἰωάννη Ρωμανίδη περὶ νοερᾶς προσευχῆς, θεώσεως, χαρισματοῦχων, θεουμένων καὶ σταδίων τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Βλ. σχετικὰ ΠΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤ., *Κοινωνία θεώσεως. Ἡ σύνθεση Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας στὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, ὁ.π., σσ. 341-343· «Εὐχαριστιακὴ Ἐκκλησιολογία καὶ μοναστικὴ πνευματικότητα. Τὸ πρόβλημα τοῦ γεροντισμοῦ», *Ἀναταράξεις στὴ μεταπολεμικὴ θεολογία, «Ἡ θεολογία τοῦ '60*», ἐπιμ. Π. Καλαϊτζίδης, Θ. Παπαθανασίου, Θ. Ἀμπατζίδης, ἔκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2009, σσ. 613-618.

εύαγγριανικοῦ τύπου, ἡ σχέση θεσμοῦ καὶ χαρίσματος, ἡ σχέση μεταξύ τῆς μοναστικῆς πνευματικότητος καὶ τῆς εὐσέβειας τῶν λαϊκῶν, τὸ πρόβλημα τοῦ γεροντισμοῦ, ἡ ἀνταγωνιστικὴ σχέση ἀσκήσεως καὶ Μυστηρίων, μοναχισμοῦ καὶ Ἐκκλησίας στὸν κόσμο, κανονικῆς ἱεραρχίας καὶ πνευματικῶν γερόντων, ἀτομικῆς εὐσέβειας καὶ ἐκκλησιαστικῆς συνείδησης καὶ τέλος, ἡ σχέση μεταξύ *θεραπευτικῆς* καὶ *εὐχαριστιακῆς* Ἐκκλησιολογίας. Τὸ 1982, ὅταν ἀνακινήθηκε στὴ Θεσσαλονικὴ τὸ θέμα τῆς ἀγιότητος καὶ ἀγιοκατάταξης τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, ξέσπασε ἔντονη διαμάχη στοὺς θεολογικοὺς κύκλους γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ ἂν ἦταν μοναχὸς ἢ λαϊκὸς ἄγαμος καὶ διανοούμενος θεολόγος, καθόσον δὲν δινόταν σαφῆς καὶ πειστικὴ ἐρμηνεία σχετικὰ μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Νικολάου Καβάσιλα («ὄντα ἔτι ἰδιώτην») στὸ τρίπρόσωπο τῆς πατριαρχικῆς ἐκλογῆς ποὺ ἀνέδειξε τὸν ἅγιο Φιλόθεο Κόκκινο. Πολλοὶ θεωροῦσαν, ὅπως παλαιότερα οἱ ἄγαμοι λαϊκοὶ θεολόγοι τῶν χριστιανικῶν ὀργανώσεων, ὅτι ὁ Καβάσιλας ἦταν τὸ πρότυπο τοῦ λαϊκοῦ θεολόγου καὶ γι' αὐτὸ εἶχε ἰδιαίτερη σημασία ἡ ἀγιοποίησή του.

Οἱ ὑποτιθέμενες μετατοπίσεις τοῦ Νικολάου Καβάσιλα ἀπὸ τοὺς ἡσυχαστὲς

Κατὰ τὸν Νικόλαο Καβάσιλα, δὲν χρειάζεται νὰ παίρνομε τίς ἐσχατίες γιὰ τὴν βίωση τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς³⁴. Ὅμως, ἀποτελεῖ αὐτὸ διαφοροποίηση πρὸς τὸν ἡσυχασμὸ; Γνωρίζομε ὅτι ἓνας μεγάλος ἡσυχαστής, ὁ Γρηγόριος Σιναΐτης ποὺ ἔδρασε στὴν Παροῦσία τῆς Θράκης, παρὰλληλα μὲ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ, ἂν καὶ λίγο ἀρχαιότερος, σὲ ἐπιστολῇ ποὺ εἶχε ἀπευθύνει πρὸς τὸν μαθητὴ του Ἰσιδώρο Βουχειρᾶ, σημείωνε προτρέποντάς τον ὡς ἐξῆς: «Οὐκ ἐν ἐρήμοις, οὐδ' ἐν ὄρεσι τούτοις ἐβουλόμην ἔγωγε τέως, ὧ βέλτιστε, διατρίβειν σε· διατί γάρ; ἀλλ' ἐν τῷ κόσμῳ μᾶλλον καὶ τοῖς ἐκεῖ ζῶσι μονάζουσι καὶ κοινωνικοῖς». Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἰσιδώρου ἡσυχαστῆ, ὁ ὁποῖος ἦταν στενὸς φίλος τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Ἄλλωστε καὶ ὁ Παλαμᾶς καθόλου δὲν ἐπιφυλάσσει τὴν πληρότητα τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς σὲ μία μικρὴ elite μοναχῶν καὶ ἀναχωρητῶν³⁵ ἀλλὰ θεωροῦσε τὴν ἡσυχία καὶ τὴ νοερὰ προσευχὴ ὡς ἀσκηση

34. Βλ. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγος* ΣΤ', 27, ἔκδ. Π. Χρήστου, ΕΠΕ, σ. 540.

35. Πρβλ. CONGOURDEAU M.-H., «Nicolas Cabasilas et le Palamisme», ὅ.π., σσ. 201.

καὶ δυνατότητα ὄλων καὶ μοναχῶν καὶ λαϊκῶν ἀπὸ ὄλες τὶς τάξεις καὶ τὶς ἡλικίες στὸ μέτρο ποῦ ὁ καθένας μποροῦσε³⁶.

Ἐπιπλέον, δὲν χρειάζονται διαδικασίες καὶ προετοιμασίες γιὰ τὴν προσευχή, ἀφοῦ ὁ Θεὸς εἶναι παντοῦ³⁷. Ἀλλὰ καὶ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς δὲν θεωροῦσε τὴν τεχνικὴ τῆς νοερᾶς προσευχῆς παρὰ χρήσιμη γιὰ τοὺς ἀρχάριους, γιὰ νὰ μὴ διασκορπίζεται ὁ νοῦς κατὰ τὴν προσευχή. Ἀλλὰ γιὰ τὴν προσευχή, ὅχι ὡς αἴτηση πρὸς τὸν Θεὸ ἀπλῶς, ἀλλ' ὡς σχέση προσωπικὴ καὶ ὡς ἐμπειρία τῆς θείας χάριτος, ἡ διαδικασία καὶ προετοιμασία στὴν ἄσκηση τῶν ἐντολῶν τῆς ἀγάπης θεωρεῖται ἀπαραίτητη. Σ' αὐτὸ δὲν φαίνεται καθόλου νὰ διαφωνεῖ ὁ Νικόλαος Καβάσιλας³⁸.

Ὡς συνέπεια τῆς πρώτης ἔνστασης, τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ μπορεῖ νὰ ζήσουν οἱ πάντες, «δὲν ὑπάρχει κώλυμα γιὰ κανένα ἐπάγγελμα»³⁹. Πράγματι, τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει μία μονάχα μερίδα ἐκλεκτῶν, ὅπως οἱ μοναχοί, οἱ ἀσκητές, οἱ ἡσυχαστές, οἱ ἐρημίτες, ἀλλὰ οἱ πάντες. Παραδόξως, ὁ π. Θεόκλητος Διονυσιάτης ἐξέφρασε μία τέτοια προνομακὴ θέση γιὰ τοὺς μοναχοὺς σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ χριστιανούς.

Ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν καθαρὸ νοῦ δὲν εἶναι κατορθωτὴ στὸν παρόντα βίῳ ἀλλὰ ἀποτελεῖ πραγματικότητα τοῦ μέλλοντος⁴⁰. Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Καβάσιλα προσάγεται γιὰ νὰ δείξει κάποια ἀποστασιοποίηση ἢ ἀντιπαράθεση μὲ τοὺς ἡσυχαστές⁴¹. Ὡστόσο, ὁ Καβάσιλας δὲν λέγει ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ νοερῶς, ὡς ἐσωτερικὴ ἔλλαμψη καὶ φωτισμὸς εἶναι παντελῶς ἀδύνατη, ἀλλὰ ὅτι εἶναι κατορθωτὴ «ἀλλ' οὐ συνεχῶς, οὐδὲ διηνεκῶς, οὐδὲ τελειῶς, τοῦ βίου τούτου μὴ συγχωροῦντος». Ἡ πραγματικότητα τῆς ἐντελοῦς θέας κατὰ τὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας εἶναι μία μεθεκτὴ κατάσταση κατὰ πρόληψιν, ὡς πρόγευση ἀπὸ τοὺς ἁγίους. «Οὐ τοῦ μέλλοντος μόνου, ἀλλὰ ἤδη ἐπὶ τοῦ παρόντος πάρεσσι τοῖς ἁγίοις καὶ ζῶσι»⁴². Καὶ κατὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ ὅπωςδήποτε πρόκειται γιὰ κα-

36. Βλ. *Τριάδες* 2,2,20, τόμ. Α', σ. 527-528. ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΚΟΚΚΙΝΟΥ, *Βίος Γρηγορίου Παλαμᾶ* 4, 13, ἔκδ. Π. Χρήστου, ΕΠΕ, σ. 114. Τὴν ἴδια στάση κράτησαν ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, ὁ Θεόκλητος Φιλαδελφείας καθὼς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἡσυχαστές.

37. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγος* ΣΤ', 61.

38. Βλ. *Εἰς τὴν Θεϊαν Λειτουργίαν* Α', 14, ἔκδ. Π. Χρήστου, ΕΠΕ, σ. 44.

39. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγος* ΣΤ', 27, σ. 538-540.

40. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγος* Ζ', 62, σ. 654-656.

41. Βλ. CONGOURDEAU M.-H., «Nicolas Cabasilas et le Palamisme», ὁ.π.

42. Βλ. ΨΕΥΤΟΓΚΑ Β., *Νικολάου Καβάσιλα, Ἐπὶ ἀνέκδοτοι λόγοι*, 6, 9, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 256-268, σ. 132.

τάσταση του μέλλοντος, την οποία προγεύονται οί πιστοί. Ἄλλωστε, αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας.

Σύμπτωση Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ Νικολάου Καβάσιλα

Εἶναι βέβαιο γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς ὅτι ὁ Καβάσιλας προσχώρησε στὴ μερίδα τῶν ἡσυχαστῶν. Ὡστόσο, διατήρησε τὴν ἀνεξαρτησία του στὸ χῶρο τῆς θεολογικῆς ἔκφρασης. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου παράδοξο στὸ πλαίσιο τῆς Ὁρθόδοξης Παράδοσης ἀλλὰ ἐντάσσεται στὴν ποικιλία τῶν χαρισμάτων. Ἡ ὁμοιομορφία τῆς θεολογικῆς ἔκφρασης εἶναι γνώρισμα μᾶλλον τῆς δυτικῆς μεσαιωνικῆς Ἐκκλησίας. Στὴν ὀρθόδοξη θεολογικὴ ἔκφραση συνυπάρχουν ἀρμονικὰ ἡ μυστικὴ ἰδιοσυγκρασία π.χ. ἐνὸς ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης ἢ ἐνὸς Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη μὲ τὴν μυστηριακῆς καὶ ποιμαντικῆς ἐμπνεύσεως θεολογία τοῦ ἁγίου Εἰρηναίου Λυῶνος, τοῦ ἁγίου Ἰωάννη Χρυσοστόμου ἢ τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων.

Ἀναμφίβολα, ἡ θεολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ γιὰ τὴ διάκριση οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν, γιὰ τὸν ἄκτιστο χαρακτήρα τῆς θείας χάριτος, γιὰ τὴ δυνατότητα τῆς θεάς τοῦ Θεοῦ, γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς συνεργίας, ἀποτέλεσε τὴ βάση καὶ τὴν ἀσφαλὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς μυστηριακῆς θεολογίας τοῦ Καβάσιλα. Διαφορετικά, ὅλη ἡ μυστηριακὴ καὶ εὐχαριστιακὴ θεολογία τοῦ Νικολάου Καβάσιλα ἀποβαίνει συμβολισμὸς καὶ ὄχι ρεαλισμὸς, ὅπως ρωμαλέα ὑποστηρίζει ὁ Θεσσαλονικεὺς ἅγιος. «Διὰ δὲ τῶν Μυστηρίων ἡ Ἐκκλησία σημαίνεται, “σῶμα οὐσα Χριστοῦ καὶ μέλη ἐκ μέρους” ἦτις καὶ τότε... καὶ νῦν δέχεται τὴν δωρεάν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος...», ἐπαναλαμβάνοντας στὴν οὐσία τὴν παύλεια Ἐκκλησιολογία, κατὰ τὴν ὁποία σημαίνεται, ἐκδιπλώνεται καὶ πραγματώνεται τὸ ὅλον μυστήριον τῆς θείας Οἰκονομίας. Ὁ ὅρος «σημαίνεται» ἔχει ἰδιαίτερον θεολογικὸ νόημα καὶ προϋποθέτει ἀκριβῶς τὴν ὀργανικὴ καὶ βιωματικὴ σχέση Εὐχαριστίας καὶ θείας Οἰκονομίας. Καὶ προσδιορίζει ὁ Καβάσιλας ἀκόμη πιὸ συγκεκριμένα: «*Σημαίνεται ἡ Ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις οὐχ ὡς ἐν συμβόλοις... οὐ γὰρ ὀνόματος ἐνταῦθα κοινωνία μόνον ἢ ἀναλογίας ὁμοιότης, ἀλλὰ πράγματος ταυτότης*»⁴³. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή, ἐντοπίζεται περιγραφικὸς ὀρισμὸς

43. *Εἰς τὴν Θεϊαν Λειτουργίαν* ΛΘ'. Πρβλ. ΛΗ'.

τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος μάλιστα εἶναι σαφέστατα ἀντισχολαστικός. Ἡ Ἐκκλησία φανερόνεται καὶ ἐκφράζει τὴν ταυτότητά της στὰ Μυστήρια, ὄχι συμβολικά, δηλαδή τυπολογικά καὶ συμβατικά, ἀλλὰ πραγματικά καὶ ὄντολογικά.

Στὸ ἔργο τοῦ Καβάσιλα συναντοῦμε διάσπαρτα τὴ χρήση προσφιλῶν ἐκφράσεων στοὺς ἡσυχαστές. Ἡ «πρὸς Θεὸν παρηρησία», «παράθεσις», ὁ «ἡρεμος καὶ ἡσύχιος βίος», ἡ «τήρησις τῆς καρδίας», ὁ «ὑπὸ λήθης συλόμενος νοῦς», ἡ «κάθαρσις τοῦ νοός», ἡ μελέτη «τῆς δικαιοσύνης» τοῦ Θεοῦ, οἱ «πρέποντες τοῖς μυστηρίοις λογισμοί», ἡ «ἀκμάζουσα μνήμη» τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ «μεταμόρφωσις» τοῦ πιστοῦ «“ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν” τὴν ἀπασῶν μεγίστην ἀπὸ τῆς ἐλάττονος», κ.ἄ. Ἡ ὀρολογία τοῦ Καβάσιλα περιγράφει τὴ φαινομενολογία τῆς ἀγιότητας καὶ θεώσεως. Καμία μετατόπιση δὲν ὑφίσταται στὸ ἔργο του, ἢ ὁποῖα τὸν ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ. Ἐχοντας ὡς προηγούμενο καὶ βάση τὴ θεολογικὴ διδασκαλία τοῦ ἡσυχαστῆ ἀγίου, παρέχει σαφὲς περιεχόμενο στὴ θέωση τῶν πιστῶν ὡς *χριστοποίηση*. Τοῦτο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία στὶς μέρες μας, ὅπου ἡ θέωση ἔλαβε ἓνα χαρακτήρα σχεδὸν συνθηματικὸ ἢ ἰδεολογικὸ, ὁ ὁποῖος τὶς περισσότερες φορὲς δὲν ἐπισημαίνει παρὰ μία νοητικὴ ἢ συναισθηματικὴ (ἀδιάφορο) ἔξαρση. Καὶ γιὰ τοὺς δύο θεολόγους τοῦ ΙΔ' αἰ., πιὸ συγκεκριμένα, ἡ θέωση εἶναι ὁ δυσκολοαπόκτητος θησαυρὸς τῆς Παράδοσέως μας, ὁ ὁποῖος ἐνεργεῖται στὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν ὁποῖο δεξιῶνεται προσωπικὰ οἱ πιστοὶ μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἄσκησι καὶ συνεργία. Ἡ ἔνωση μὲ τὸν Χριστό, ἢ ἐν Χριστῷ ζωή, εἶναι τὸ κοινὸ ὑπαρξιακὸ θεμέλιο στὴ θεολογία τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Καβάσιλα. Ἡ Χριστολογία εἶναι σαφέστατα, παρὰ τὶς περὶ τοῦ ἀντιθέτου θέσεις ὀρισμένων σύγχρονων δυτικῶν θεολόγων, τὸ ἐπίκεντρο τῆς διδασκαλίας τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὶς ἀκτιστες ἐνέργειες. Ὁ ρόλος καὶ ἡ σημασία τῆς καρδίας ὡς κέντρου τῆς ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας εἶναι κοινὸς τόπος γιὰ τὸν Παλαμᾶ καὶ γιὰ τὸν Καβάσιλα. Ἡ νοερὰ προσευχὴ εἶναι ἡ καρδιακὴ προσευχὴ. Πρόκειται γιὰ μία προσέγγιση, ἢ ὁποῖα ὑπερβαίνει σαφῶς τὸν διανοητικὸ ἐλιτισμὸ καὶ τὴν πνευματοκρατία τοῦ Ὁριγένη, τοῦ Εὐαγγρίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Βαριλαάμ καὶ τοῦ Ἀκινδύνου καὶ τοῦ Γρηγοῦ.

Εὐχαριστία καὶ θέωση

Ἄν ἡ χάρις παρέχεται διὰ τῶν Μυστηρίων, ἢ φύλαξή της κατορθώνεται διὰ τῆς ἀσκήσεως. Ἡ θέα τοῦ ἀκτίστου φωτὸς εἶναι γνώρισμα τῆς μυστηριακῆς ζωῆς στὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ. Πρόκειται, ἐν τέλει, γιὰ ἓναν μυστηριακὸ

ήσυχασμό⁴⁴. Κατά τὸν Νικόλαο Καβάσιλα, υφίσταται μία διαλεκτική σχέση μεταξύ φύσεως καὶ βουλήσεως, μεταξύ Μυστηρίων καὶ ἀσκητικῆς συνέργειας τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, ὥστε νὰ ἀποδεχθεῖ καὶ νὰ δεξιωθεῖ ἐλεύθερα καὶ ἐνεργητικὰ τὴν χάρη τῶν Μυστηρίων. Πρόκειται, συνεπῶς, γιὰ μία μυστηριακὴ ὄντολογία, γιὰ ἓναν μυστηριακὸ ἐνεργητισμὸ σὲ ἀπόλυτη συνάφεια μὲ τὴν ἐλεύθερη συνεργία τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὴν χάρη παρέχεται ἡ ἀνακαίνιση καὶ ἡ ἐπανόρθωση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως. Ὡστόσο, ἡ προσωπικὴ οἰκειώση τῆς χάριτος ἐκδέχεται καὶ τὴν ἀνθρώπινη σπουδὴ. Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Καβάσιλας ὅτι «ὁ δὲ δεῦτερος ἀγιασμὸς καὶ τῆς ἡμετέρας δεῖται σπουδῆς»⁴⁵. Ὁ Χριστὸς γιὰ τὸν Καβάσιλα εἶναι ἡ *τρυφὴ τῆς θελήσεως*, ὁ ἀγῶνας τοῦ πιστοῦ ἔγκειται στὸ ἀσκητικὸ κατόρθωμα τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας νὰ δεξιωθεῖ τὸν Χριστὸ ἢ ὅπως ἐμφαντικὰ λέγει, «Θεῶ κοινωνῆσαι γνώμης»⁴⁶. Καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς λέγει ὅτι οἱ ἄνθρωποι «κοινῇ πάντες ἀναστήσονται, εἰ καὶ μὴ πάντες τῶν μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐπηγγελμένων τεύξονται». Ὁ δὲ Νικόλαος Καβάσιλας ἐπισημαίνει ὅτι «ἡ ἀνάστασις φύσεώς ἐστιν ἐπανόρθωσις· τὰ δὲ τοιαῦτα προῖκα δίδωσιν ὁ Θεός. Ὡσπερ γὰρ πλάττει μηδὲ βουλομένους, οὕτω ἀναπλάττει μηδὲν προσενέγκοντας, ἡ δὲ βασιλεία ἐκείνη καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ θεωρία καὶ τὸ συνεῖναι Χριστῶ τρυφὴ ἐστὶ τῆς θελήσεως»⁴⁷.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς θεμελιώνει χριστολογικὰ καὶ πνευματολογικὰ τὴν ὄντολογία τῆς χάριτος, ἡ ὁποία διέρχεται πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα μὲσω τῶν Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ θεία χάρη, ἡ ἄκτιστη ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, «ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος καὶ πρὸ τῶν Μυστηρίων»⁴⁸ λαμβανομένη, προέρχεται ἀπὸ τὸ «φωτιστικὸ σῶμα»⁴⁹ τοῦ σωτῆρος. Ἄλλωστε, τὸ βάπτισμα καὶ ἡ Εὐχαριστία συγκεφαλαιώνουν ὅλη τὴν θεανθρώπινη Οἰκονομία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ἡ σωτηρία καὶ ἡ θέωση τοῦ ἀνθρώπου⁵⁰. Ἀφετηρία γιὰ τὴν σχέση καὶ ἔνωση τῶν

44. Βλ. σχετικὰ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, *Κοινωνία θεώσεως, Ἡ σύνθεση Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας στὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ*, ὁ.π.: «Μυστηριακὸς ἡσυχασμὸς. Οἱ ἐκκλησιολογικὲς προϋποθέσεις τῆς θεολογίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ», *Σύναξη* 81/2002, σσ. 39-49· «Εὐχαριστία καὶ ἀσκησις. Οἱ ἐκκλησιολογικὲς συνιστώσες τοῦ ὀρθοδόξου ἡθους», στὸ συλ. τόμο *Σύναξις Εὐχαριστίας. Χαριστήρια εἰς τιμὴν τοῦ Γέροντος Αἰμίλιανου*, ἔκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2003, σ. 335-364.

45. *Εἰς τὴν Θεῖαν Λειτουργίαν* ΛΕ', 6.

46. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῶ ζωῆς Λόγος* ΣΤ', 4, Ζ', 27, 60, 61.

47. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῶ ζωῆς Λόγος* Β', 34.

48. *Ἀντιρρητικός* 5, 75, ἔκδ. Π. Χρήστου, τόμ. Γ', σ. 344.

49. *Τριάδες* 1,3,25, τόμ. Α', σ. 436.

50. Βλ. *Ὁμιλία* Ξ, 7.

πιστῶν μὲ τὸν Θεὸ εἶναι τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος. Ὁ ἁγιασμὸς καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸ βάπτισμα διενεργεῖ τὴν ἐν Χριστῷ υἰοθεσία τῶν πιστῶν, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τὴν βιολογικὴν τους ὑπόστασιν. Ἐξ ὀλοκλήρου δωρεὰ ἡ χάρις τοῦ βαπτίσματος παραμένει μονίμως στὸν ἄνθρωπο κατὰ θεία φιλανθρωπία. Ἄν καὶ ἀνεξάλειπτη ἡ βαπτισματικὴ χάρις ὡς καινὴ κτίσις καὶ ἐλευθερία ἀπὸ τὸν θάνατον, θὰ πρέπει νὰ διαφυλαχθεῖ μέχρι τέλους μὲ τὴν ἐλεύθερον ἀποδοχὴν καὶ τὴν συνεργίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε ἡ θεία υἰοθεσία καὶ ἡ συγκληρονομία μὲ τὸν Χριστὸ νὰ εἶναι βέβαιαι καὶ ἀδιάπτωτες πραγματικότητες σὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας.

Μετὰ τὸ βάπτισμα, τὸ μυστήριον τοῦ «μυστικοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου» σημαίνει τὴν χαρισματικὴν μέθεξιν τοῦ πιστοῦ στὸ πάθος καὶ στὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ. Δὲν πρόκειται γιὰ μίαν συμβολιστικὴν ἀνάμνησιν τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ γιὰ τοὺς μυστηριακοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους μετοχεύεται ἡ θεία χάρις ὡς ἐνεργὸς παρουσία τοῦ Χριστοῦ, προσφέροντας τὴν θέωση σὲ ὀλόκληρον τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ καὶ στὴ φύσιν ἀλλὰ καὶ στὴν ἰδιαίτερον ὑπόστασιν κάθε πιστοῦ. Ὁ Χριστὸς «ἐκάστου τῶν πιστευόντων ἡμῶν οὐκ ἀπλῶς τὴν φύσιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπόστασιν ἐκαινούργησε, καὶ τῶν ἁμαρτημάτων ἡμῶν τὴν ἄφεσιν ἐχαρίσατο διὰ τοῦ θείου βαπτίσματος, διὰ τῆς τῶν οἰκείων ἐντολῶν τηρήσεως, διὰ τῆς μετανοίας, ἣν τοῖς παιούουσιν ἐχαρίσατο, καὶ διὰ τῆς μεταδόσεως τοῦ οἰκείου σώματος τε καὶ αἵματος»⁵¹. Ἡ μετοχή στὴν Θεία Εὐχαριστία ὡς ἔνωση καὶ ἀνάκρασις μὲ τὸν Χριστὸν δὲν συνιστᾷ μέθεξιν στὴ θεία φύσιν του, καθὼς νόμιζε ὁ Ἀκίνδυνος, ἀλλὰ κοινωνία στὴν ὁμοίτην καὶ ἐνυπόστατην ἀνθρώπινον φύσιν τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἀνθρώπινον φύσιν τοῦ Χριστοῦ κατέστη ἀέναον καὶ ἀνεξάντλητον πηγὴν τοῦ ἁγιασμοῦ καὶ τῆς χάριτος, στὴν ὁποία καὶ μεταβάλλονται μὲ τὴν ἐπενέργειαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τὰ εὐχαριστιακὰ εἶδη⁵². Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος τῆς Εὐχαριστίας μεταβάλλεται σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, χαρίζοντας τὴν μέθεξιν τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν πρὸς τὸ συγκροτοῦν. Κατανοεῖται, λοιπόν, ὅτι ἡ διάκρισις μεταξὺ ἀμέθεκτου οὐσίας καὶ μεθεκτῶν ἐνεργειῶν, γιὰ τὴν ὁποία ἀγωνίσθηκε ὁ ἡσυχαστὴς θεολόγος, ὄχι μόνον δὲν εἶναι ἄσχετη, ἀλλὰ συνιστᾷ καὶ τὸ ὑπόβαθρον τῆς μυστη-

51. Ὁμιλία Ε, 18.

52. Βλ. MEYENDORFF J., «Le dogme eucharistique dans les controverses théologiques du XVIIe siècle», *Πανηγυρικὸς τόμος ἑορτασμοῦ ἑξακοσιοστής ἐπετείου τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1960, σσ. 80-87.

ριακής όντολογίας πάνω στην οποία οικοδόμησε τὸ ἔργο του ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας. Πρόκειται γιὰ μία ἄρρηκτη καὶ πολυεπίπεδη κοινωνία ποὺ ὑπερβαίνει ὅποιαδήποτε ἄλλη μορφή διανθρώπινων σχέσεων. Ὁ Χριστὸς διὰ τῆς Εὐχαριστίας καὶ τοῦ βαπτίσματος ἔγινε ἀδελφός, φίλος, πατέρας, νυμφίος, μητέρα⁵³. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς φανέρωσε ὅτι ἡ κοινωνία τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματός του εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν κληρονομία τῆς ἀληθινῆς ζωῆς. Διὰ τῆς θείας κοινωνίας γινόμαστε ἀἴδιοι, ἀφοῦ ριζώνουμε τὴν κτιστὴ ὑπαρξή μας στὶς ἄκτιστες ἐνέργειες ποὺ διαμοιράζει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μέσῳ τοῦ εὐχαριστιακοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ ἐκπλήρωση τῶν θείων ἐντολῶν ἐνέχει εὐχαριστιακὸ νόημα καὶ περιεχόμενο. Στὴν ἄρρητη προσφορὰ τοῦ Πατρὸς καὶ στὴν ἄμετρη συγκατάβαση τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ ἀντιπροσφέρουμε διὰ τῶν ἔργων ὀλόκληρη τὴν ὑπαρξή μας. Ἡ λήψη τῆς ἀπὸ τῶν Μυστηρίων θείας χάριτος δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μίας δεδομένης ἀναγκαστικῆς διαδικασίας, ἀλλὰ ἀπαιτεῖ ὀπωσδήποτε καὶ τὴ θετικὴ ἀνταπόκριση τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας. Συνάμα καὶ ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς διαρκῶς ἐνεργεῖ παρέχοντας διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δύναμη στοὺς ἀγωνιζόμενους. Συνεπῶς, ἡ τήρηση τῶν ἐντολῶν καὶ ἡ ἀπόκτηση τῶν ἀρετῶν δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, οὔτε ἐπιτυγχάνεται ἐκτὸς τῶν Μυστηρίων καὶ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας οὔτε δίχως τὴ συνεργία καὶ συναντίληψη τοῦ Θεοῦ.

Τὴ συνύφανση αὐτὴ τοῦ μυστηριακοῦ καὶ ἀσκητικοῦ στοιχείου τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς ἐκφράζουν ἔντονα ὁ βίος καὶ οἱ πνευματικοὶ ἀγῶνες τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων, τὴν ἐμπειρία τῶν ὁποίων ὑπεράσπισε ἀπὸ τὶς ἀδικες κατηγορίες τοῦ Βαρλαάμ ὁ ἅγιος Γρηγόριος. Σκοπὸς τῆς καθ' ἡσυχίαν ἀγωγῆς εἶναι ἡ οἰκείωση, διαφύλαξη καὶ ὀλοσχερῆς μέθεξη τῆς ἄκτιστης χάριτος «ἣν ὑποδέχονται πάντες οἱ κατὰ τὸν μυστικὸν λουτήρα τῆς παλιγγενεσίας ἀναγεννηθέντες δι' ὕδατος καὶ πνεύματος»⁵⁴. Συνεπῶς, τὰ ὅποια στάδια τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς ἐκδηλώνονται μετὰ τὸ βάπτισμα ὡς βαθμίδες οἰκείωσης τοῦ ἐνυπάρχοντος Ἁγίου Πνεύματος. Ὅσοι, λοιπόν, ἀπὸ τοὺς βαπτισθέντες, «οἰκεία τε ἀσκήσει καὶ τῆ βοηθεία τοῦ Πνεύματος», αὐξάνουν καὶ προκόπτουν στὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ «ἐνδοθεν ὀρῶσι καὶ οὐ κατὰ τοὺς ἔξωθεν ὀρῶντας τὸν οἰκεῖον ἀνακαινισμόν καὶ ἄλλοις δὴ τίσι σημείοις ἀπορρήτοις καὶ ἀφανέσι τοῖς πολλοῖς καὶ τίσι τούτοις»⁵⁵. Μὲ τὴν κοινωνία τοῦ ἁγίου σώματός του ὁ Θεάνθρωπος Ἰησοῦς «συνα-

53. Ὁμιλία ΝΣΤ', 11.

54. Ἀντιρρητικός 3, 51, τόμ. Γ', σ. 200.

55. Ἀντιρρητικός 5, 92, τόμ. Γ', σ. 357.

νακιονᾶται», γίνεται ἓνα σῶμα καὶ ἓνα πνεῦμα, ὥστε φωτίζει μὲ τὴν αἴγλη τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ σώματός του τὶς ψυχὲς τῶν ἀξίως μετεχόντων, ὅπως ἄλλοτε τὰ σώματα καὶ τὶς ψυχὲς τῶν μαθητῶν στὸ Θαβῶρ. Εὐχαριστιακὴ εἶναι, συνεπῶς, ἡ θεμελίωση τῆς θέας τοῦ ἀκτίστου φωτός. Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ὡς πηγὴ τοῦ φωτός τῆς ἀκτίστης χάριτος, ἐφόσον ἔχει ἀνακραθεῖ καὶ ὑπάρχει ἐντὸς πλέον τῶν ἀνθρώπινων ὑπάρξεων, «ἐνδοθεν περιαιυγάζει» καὶ ὄχι ἔξωθεν τοὺς ἀγίους⁵⁶. Ἡ «χριστοφανικὴ» αὐτὴ θέα τοῦ ἀκτίστου φωτός, ἐπειδὴ ἀκριβῶς θεμελιώνεται καὶ συνιστᾷ γνώρισμα κατ' ἐξοχὴν τῆς μυστηριακῆς ζωῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, διαφοροποιεῖ ριζικὰ τὸ βίωμα τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἔξω-χριστιανικὴ μυστικιστικὴ ἐμπειρία.

Κατὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ ἡ Ἐκκλησία μὲ κέντρο τὸ Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας εἶναι ἡ «κοινωνία τῆς θεώσεως»⁵⁷. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας ἐκλαμβάνοντας τὴν Θεία Εὐχαριστία ὡς «καθάρσιον γέρας»⁵⁸, τὴν ἀποκαλεῖ καὶ «τελευταῖον μυστήριον, ὅτι περαιτέρω προελθεῖν οὐκ ἔστιν οὐδὲ προσθεῖναι»⁵⁹. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν διαχωρίζει ἀλλὰ ταυτίζει τὴν εὐχαριστιακὴ ἐμπειρία μὲ τὴν θέα τοῦ φωτός, ἀναλόγως μὲ τὸν βαθμὸ τῆς ἀσκητικῆς καθαρότητος τῶν μετεχόντων: «Τοῦτο τὸ μυστήριον φῶς μὲν ἔστιν τοῖς ἤδη κεκαθαρμένοις, καθάρσιον δὲ τοῖς ἔτι καθαιρομένοις, ἀλείπτῃς δὲ τοῖς κατὰ τοῦ πονηροῦ καὶ τῶν παθῶν ἀγωνιζομένοις»⁶⁰.

56. *Τριάδες* 1,3,38, Α', σ. 449.

57. *Λόγος Ἀποδεικτικὸς Β'*, ἔκδ. Π. Χρήστου, τόμ. Α', σ. 149.

58. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγος Δ'*, 33.

59. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγος Δ'*, 1-3.

60. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγος Δ'*, 15-26. 35.